

- 1) Τί είμαι εἰς θέσιν νὰ γνωρίζω ;
- 2) Τί ὀφείλω νὰ πράξω ;
- 3) Τί δύναμαι νὰ ἐλπίζω ;
- 4) Τί εἶνε ὁ ἄνθρωπος ;

Εἰς τὸ πρῶτον ἐρώτημα ἀπαντᾷ ἡ μεταφυσική, εἰς τὸ δεύτερον ἡ ἠθική, εἰς τὸ τρίτον ἡ θρησκεία, εἰς τὸ τέταρτον ἡ ἀνθρωπολογία. Κατ' οὐσίαν ὅμως θὰ ἠδυνάμεθα νὰ περιλάβωμεν τὰ πάντα εἰς τὴν ἀνθρωπολογίαν· διότι τὰ τρία πρῶτα ἐρωτήματα ἀναφέρονται εἰς τὸ τρίτον. Τὸ τοιοῦτον δὲν σημαίνει ἄρα ὅτι εἰς τὰ δύο πρῶτα ἐρωτήματα (τὰ θεμελιώδη ἐρωτήματα τῆς κριτικῆς διατυπώσεως τῶν προβλημάτων τὰ ὅποια καὶ μόνον περιλαμβάνονται μετὰξὺ ἀγκυλῶν ἐν τῷ βιβλίῳ, πράγμα ἄξιον παρατηρήσεως) πρέπει νὰ δώσῃ τὴν ἀπάντησιν ἡ ἀνθρωπολογία, ἀλλὰ μόνον ὅτι αἱ διὰ ταῦτα ἀπαντήσεις ἀνάγκη νὰ ἀναφέρονται εἰς τὴν ἀνθρωπολογίαν, νὰ ἐφαρμόζονται εἰς αὐτήν, ὅτι ἀνάγκη νὰ λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν ἀμέσως ὅταν ἐκείνη θέτῃ τὰ ἐρωτήματα. Ἡ παρατεθεισα τελικὴ φράσις σημαίνει ἄρα κυρίως ἀκριβῶς ὅ,τι καὶ ἓνα ἄλλο, ἐκ πρώτης ὄψεως οὐχὶ ὀλιγότερον παράδοξον χωρίον εἰς τὸ παράρτημα τῆς εἰσαγωγῆς εἰς τὴν Λογικὴν τοῦ Kant: «τὸ πᾶν ἔχει ὡς τελικὸν σκοπὸν τὸ πρακτικόν, καὶ εἰς τὴν τάσιν ταύτην ἀκριβῶς παντὸς τοῦ θεωρητικοῦ καὶ τῶν θεωριῶν ἐν σχέσει πρὸς τὴν χρησιμοποίησιν αὐτῶν ἔγκειται ἡ πρακτικὴ ἀξία τῆς γνώσεώς μας»¹⁾. Οὕτω μόνον ἀποκτᾷ καὶ ἡ φιλοσοφία «ἀξιοπρέπειαν», δηλ. ἀπόλυτον ἀξίαν· μόνον οὕτως εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὴν «παγκόσμιον αὐτῆς ἔννοιαν»· μόνον οὕτω (τοῦτο μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ προσθέσωμεν ἐν τῷ πνεύματι τοῦ Kant) ἀποκτᾷ αὕτη τὴν γενικὴν αὐτῆς παιδαγωγικὴν σπουδαιότητα, τὴν σπουδαιότητά της ὅχι μόνον ὅσον ἀφορᾷ τὴν θεωρίαν περὶ ἀγωγῆς, ἀλλὰ καὶ δι' αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἀγωγήν. Διότι ὁ φιλόσοφος ἐν τῇ παγκοσμίῳ σημασίᾳ δὲν μένει ἀπλῶς, ὡς εἶπομεν, διδάσκαλος τῆς ἐπιστήμης, ἄρα ὅχι ἀπλοῦς θεωρητικὸς παιδαγωγός· ἀλλὰ γίνεται διδάσκαλος ἐν τῷ ἰδεώδει, «ἔμπρακτον ὑπόδειγμα, ἄρα ἐπίσης ἀμέσως

¹⁾ Λογική, Ἔκδ. Ἀκαδ. τόμ. ΙΧ, σελ. 25 καὶ 87.

διδάσκαλος ἐκείνων οἱ ὅποιοι διδάσκονται ἀπ' αὐτόν· ἡ φιλοσοφικὴ αὐτοῦ σκέψις εἶνε ἤδη συνεργασία ἐν τῇ μορφώσει τοῦ ἀνθρωπίνου γένους «χάριν τοῦ τελικοῦ σκοποῦ τῆς ἀνθρωπότητος».

Τὶ σημαίνουν τὰ ἀνωτέρω ἐν σχέσει πρὸς τὴν θέσιν τοῦ προβλήματος περὶ τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς παιδείας ἐντὸς τοῦ συστήματος τοῦ Kant, δύναται σχετικῶς εὐκόλως νὰ καθορισθῇ ἐκ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὅποιον ὁ Kant χαρακτηρίζει ἀκριβέστερον τὰς λειτουργίας τῆς «πρακτικῆς αὐτοῦ ἀνθρωπολογίας». Ἡδη ἐν τῇ Κριτικῇ τοῦ καθαρῦ λόγου τονίζει δὲ ὅτι δὲν πρέπει νὰ συγχέη τις τὴν ἀνθρωπολογίαν πρὸς τὴν τυπικὴν Λογικὴν, ἢ πρὸς τὴν «νοητὴν» φιλοσοφίαν ἢ καὶ πρὸς οἰονδήποτε τμῆμα τῆς πρακτικῆς μεταφυσικῆς· διότι δὲν εἶνε αὕτη εἰς θέσιν νὰ ἀνεύρη οὔτε «τοὺς τυπικοὺς κανόνας πάσης διανοήσεως, οὔτε τὰς πρὸ πάσης πείρας ὑφισταμένας ἀρχὰς τῆς ἀντικειμενικῆς γνώσεως, οὔτε τέλος τὰς ἀπολύτως ἰσχύουσας βάσεις τῆς ἠθικῆς, ἀλλὰ τὸ πολὺ ἀναφέρεται εἰς «ὑπὸ τῆς πείρας παρεχομένους ὅρους» ὑπὸ τοὺς ὁποίους πάντα ταῦτα πραγματοποιοῦνται ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ· ἰδιαιτέρως εἶνε αὕτη εἰς θέσιν ἀπλῶς νὰ παρατηρήσῃ τὸν ἐμπειρικὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀνθρώπου... καὶ νὰ ἐξετάσῃ φυσιολογικῶς τὰ ἐλατήρια τῶν πράξεων του». Ὅσον ἀφορᾷ τὰς φυσικὰς ῥοπὰς τοῦ ἀνθρώπου αὗται «κεῖνται ἐκτὸς(!) τοῦ συστήματος τῆς μεταφυσικῆς ἐν τῇ ἀνθρωπολογίᾳ»¹⁾. Ἀκόμη περισσότερον τονίζεται ἡ ἐξωτερικὴ θέσις τῆς ἀνθρωπολογίας, ἢ θέσις αὐτῆς ἔξω τοῦ κυρίως συστήματος, εἰς τὰ ἠθικο-φιλοσοφικὰ συγγράμματα τοῦ Kant. Ὁ πρόλογος τῶν «θεμελίων τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἡθῶν» ἀρχεται μὲ τὴν ἀντίθεσιν καθαρᾶς καὶ ἐμπειρικῆς φιλοσοφίας. Ἡ καθαρὰ ἢ ὀρθολογιστικὴ φιλοσοφία στηρίζεται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἐπὶ πρώτων ἀρχῶν a priori, ἐνῶ ἡ ἐφηροσμένη, ἢ ἐμπειρικὴ φιλοσοφία στηρίζεται ἐπὶ αἰτίων καὶ λόγων τῆς πείρας. Ὅπως εἰς τὴν (καθαράν) μεταφυσικὴν τῆς φύσεως ἀντιστοιχεῖ ἡ (ἐμπειρικὴ) φυσικὴ, οὕτω καὶ ἔναντι τῆς (καθαρᾶς) Μεταφυσικῆς τῶν Ἡθῶν ἴσταται, ὡς ἐμπειρικῶς ἀντίστοιχος, ἡ πρακτικὴ ἀνθρωπολογία· εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις

¹⁾ Πρβλ. Κ. τ. κ. Α, Β, σελ. VIII, σελ. 578, σελ. 869/870.—Προλεγόμενα, Ἔκδ. Ἀκαδ. Τομ. IV, σελ. 362.

εἶνε ἀνάγκη νὰ «ἀποχωρήσωμεν ἐπιμελῶς» τὸ καθαρὸν μέρος καὶ νὰ πραγματευθῶμεν αὐτὸ αὐτοτελῶς, πρὶν ἢ καταστῆ δυνατόν εἰς τὸν φιλόσοφον νὰ ἀποπειραθῆ νὰ ἐφαρμόσῃ τὰς σχετικὰς ἀρχὰς ἐπὶ τῆς πείρας. «Πᾶσα ἠθικὴ φιλοσοφία στηρίζεται ἐντελῶς ἐπὶ τοῦ καθαροῦ αὐτῆς μέρους, καὶ προκειμένου νὰ ἐφαρμοσθῆ ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου δὲν παραλαμβάνει οὐδὲ τὸ ἐλάχιστον ἐκ τῆς περὶ αὐτοῦ γνώσεως (ἀνθρωπολογία), ἀλλὰ δίδει εἰς αὐτόν, ὡς λογικὸν ὄν, νόμους ἐκ τῶν προτέρων οἱ ὁποῖοι βεβαίως ἀπαιτοῦσι καὶ ὑπὸ τῆς πείρας ὀξυνθεῖσαν δύναμιν κρίσεως, ἐν μέρει μὲν διὰ νὰ διακρίνῃ εἰς ποίας περιπτώσεις ἐφαρμόζονται οἱ νόμοι οὗτοι, ἐν μέρει δὲ διὰ νὰ εἰσαγάγῃ αὐτοὺς ἐντὸς τῆς θελήσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ προσδώσῃ εἰς αὐτοὺς μεγαλειτέραν βαρύτητα ἐν τῇ ἐφαρμογῇ»¹⁾. Διὰ τὴν λύσιν τοῦ δευτέρου προβλήματος δίδει ὁ Kant τὰς σπουδαιότερας ὑποδείξεις ἤδη ἐν τῇ μεθοδολογίᾳ τῆς «Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου» καὶ ἐν τῇ μεθοδολογίᾳ τῆς «Μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν». περὶ τῆς διακρίσεως εἰς τὰς περιπτώσεις τῆς ἐφαρμογῆς πραγματεύεται ἐν ἐκτάσει μόνον ἐν τῇ «Ἀνθρωπολογία» του. Ἡ ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως σπουδαιότης τοῦ συγγράμματος τούτου εἶνε συνελπῶς ἰδιαιτέρως μεγάλη. «Τὸ σύστοιχον πρὸς τὴν Μεταφυσικὴν τῶν ἠθῶν ἔργον, ὡς τὸ ἕτερον σκέλος ἐν τῇ διαιρέσει τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας ἐν γένει, θὰ ἦτο ἡ ἠθικὴ ἀνθρωπολογία, ἡ ὁποία ὅμως θὰ περιελάμβανε μόνον τοὺς ὑποκειμενικούς, τόσον τοὺς παρακωλύοντας ὅσον καὶ τοὺς προωθοῦντας ὄρους τῆς πραγματοποίησης τῶν νόμων τῆς πρώτης ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει, τὴν γένεσιν, διάδοσιν καὶ ἰσχυροποίησιν τῶν ἠθικῶν

¹⁾ Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. Ἔκδ. Ἀκαδ. Τομ IV, σελ. 387-390. Ἡ διάκρισις μεταξύ ἐμπειρικοῦ καὶ ὀρθολογικοῦ τμήματος τῆς φιλοσοφίας ἀκολουθεῖ τὴν χρῆσιν τῆς γλώσσης παρὰ Wolff ὁ ὁποῖος π. χ. ἔγραψε δύο ὀγκώδη ψυχολογικὰ συγγράμματα μὲ τίτλους «Psychologia empirica» (1732) καὶ «Psychologia rationalis» (1734). Τῆς διακρίσεως ταύτης κάμνει ὁ Wolff πολὺ μεγάλην χρῆσιν δὲν διεξάγῃ ὅμως αὐτὴν μὲ τὴν ἴδιαν βασικὴν ῥιζικότητα καὶ ἀκρίβειαν ὅπως ὁ Kant, ἀφοῦ ἀφ' ἐνός μὲν θεωρεῖ ὅτι ὅλαι αἱ ὀρθολογικαὶ ἐπιστῆμαι εὐρίσκονται ἤδη ὑπὸ φυσικὴν μορφήν, προδιαγεγραμμένοι ἐν τῇ καθημερινῇ πείρᾳ τοῦ βίου (αἱ διακρίσεις ὑφίστανται ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει μόνον εἰς τὴν μέθοδον) καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ ἔλειπεν ἀκόμη ἡ κριτικὴ ἔννοια τοῦ «ἐκ τῶν προτέρων καὶ πρὸ πάσης πείρας» (νοητοῦ).

ἀρχῶν (ἐν τῇ ἀγωγῇ, τῇ διδασκαλίᾳ ἐν τοῖς σχολείοις καὶ παρὰ τῷ λαῷ) ὡς καὶ διαφόρους ἄλλας παρεμφερεῖς ἐπὶ τῆς πείρας στηριζόμε-
νας διδασκαλίας καὶ ἐντολάς, τῆς ὁποίας ὅμως ἠθικῆς ἀνθρωπολογίας
δὲν εἶνε μὲν δυνατὸν νὰ στερηθῶμεν ἢ ὁποία ὅμως κατ' οὐδένα
λόγον εἶνε δυνατὸν νὰ προηγηθῇ τῆς ἄλλης ἢ νὰ συγχισθῇ με-
ἐκείνην ¹⁾).

Ἔνεκα τῆς μεγάλης ἀπὸ πρακτικῆς καὶ μάλιστα ἀπὸ παιδαγω-
γικῆς ἀπόψεως σπουδαιότητός της φέρει τὸ περὶ οὗ πρόκειται ἔργον
τοῦ Kant τὸν χαρακτηριστικὸν τίτλον: «ἡ ἀνθρωπολογία ἀπὸ
πραγματικῆς ἀπόψεως». Ἐχει ὡς σκοπὸν τὴν ἔρευναν
ἐκείνου τοῦ ὁποῖον ὁ ἄνθρωπος «ὡς ἐλευθέρως ἐνεργοῦν ὄν
ἐξ ἑαυτοῦ πράττει ἢ δύναται ἢ ὀφείλει νὰ πράξῃ». (Τοῦναντίον μία
καθαρῶς θεωρητικὴ ἀνθρωπολογία θὰ ἦτο «γνώσις τοῦ ἀνθρώπου
ἀπὸ φυσιολογικῆς ἀπόψεως καὶ θὰ ἠρεῦνα «τί κάμνει ἡ φύσις
μὲ τὸν ἄνθρωπον»). Ἡ πραγματικὴ ὅμως ἀνθρωπολογία δὲν
ἔχει μόνον, ὡς ἀνωτέρω ὑπεδηλώθη, σπουδαιότητα διὰ τὴν πρακ-
τικὴν ζωὴν, ἀλλὰ καὶ δι' αὐτὸ τὸ φιλοσοφικῶς σκέπτεσθαι· παρὰ
τὴν θέσιν αὐτῆς ἔξω τοῦ συστήματος τῆς καθαρῶς ὀρθολογικῆς ἐπι-
στήμης (μάλιστα ἀκριβῶς λόγῳ τῆς ἐξωτερικῆς ταύτης θέσεως) ἀπο-
τελεῖ αὕτη τὸ σπουδαιότερον βοηθητικὸν μέσον διὰ τὴν πρόοδον
τῆς κατὰ τοὺς σχολικοὺς κανόνας φιλοσοφίας πρὸς τὸ φιλοσοφικῶς
σκέπτεσθαι κατὰ τὴν παγκόσμιον ἔννοιαν. «Γνώσις τοῦ κόσ-
μου» ἀνάγκη νὰ ἐπακολουθήσῃ τὴν «ἐν τῷ σχολείῳ κτηθεῖσαν μά-
θησιν» διότι ὅλαι αἱ ὑφ' ἡμῶν κτηθεῖσαι γνώσεις καὶ ἐπιτηδειό-
τητες πρόκειται νὰ χρησιμοποιηθῶσιν διὰ τὸν κόσμον. Τὰ ἀνω-
τέρω δεικνύουσι χωρὶς καμμίαν ἀμφιβολίαν τι ἔννοεῖ ὁ Kant μὲ τὴν
λέξιν «κόσμος»· ταῦτοχρόνως δὲ εὗρέθη ἡ σπουδαιότερα ἔννοια
πρὸς χαρακτηρισμὸν τοῦ ἰδεώδους του τῆς μαθήσεως. Ἐν τῇ Κρι-
τικῇ καὶ τῇ Μεταφυσικῇ δὲν ἔρευνᾷ ὁ Kant (ὡς π. γ. τελευταίως
ὁ Max Scheler ἐν τινι οὕτῳ ἐπιγραφομένῳ συγγράμματι) «τὴν θέσιν
τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ κόσμῳ», ἀλλὰ ἀναζητεῖ τὰς ἀρχὰς διὰ τὴν
περὶ τοῦ κόσμου ἀποψιν τοῦ ἀνθρώπου. Τροποποιοῦντες λοιπὸν ὀλί-

¹⁾ Metaphysik des Sitten. Ἔκδ. Ἀκαδ. τόμ. VI. σελ. 217.

γον τι τὸν τίτλον τὸν ὁποῖον ἔδωκεν εἰς τὸ κυριώτερον αὐτοῦ ἔργον Joh. Jak. Engel, πολὺ ἀναγιγνωσκόμενος καὶ ὑπὲρ τῆς διαδόσεως τῆς παιδείας ἐργαζόμενος φιλόσοφος τῆς ἐποχῆς τοῦ Kant, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι: τὸ κυρίως σύστημα τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας (περιλαμβάνον τὴν Κριτικὴν καὶ τὴν Μεταφυσικὴν), δὲν ἀποτελεῖ θεωρίαν περὶ τοῦ κόσμου, ἀλλὰ φιλοσοφίαν «διὰ τὸν κόσμον». Ἡ λέξις «κόσμος» ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ δὲν ἰσοδυναμεῖ ἐπὶ παραδείγματι μὲ τὴν «φύσιν» τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ οὔτε καὶ μὲ τὸν κόσμον τῆς ὀρθολογικῆς κοσμολογίας. Ὅπως διὰ τὸν προσδιορισμὸν τῆς ἐννοίας τῆς φύσεως μένει ὁ Kant προσανατολισμένος πρὸς τὸν Νεύτωνα καὶ διὰ τὸν τῆς θεωρητικῆς ἐννοίας τοῦ κόσμου πρὸς τὸν Wolff, οὕτω διὰ τὸν καθορισμὸν τοῦ «τῆς παγκοσμίου ἐννοίας τῆς φιλοσοφίας» ἀκολουθεῖ ἀκόμη τὰς τάσεις τῶν ἐκλαϊκευτῶν τῆς φιλοσοφίας συγγραφέων τῆς ἐποχῆς τῆς διαδόσεως τῶν φώτων: ὑπὸ τῶν τάσεων τούτων εἶνε καὶ παραμένει καθωρισμένη κατὰ τρόπον σημαντικὸν ἢ περαιτέρω διαμόρφωσις τοῦ ιδεώδους αὐτοῦ περὶ παιδείας.

Τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ «σχολείου» εἰς τὴν «ζωὴν» (ἐκ τοῦ κατὰ τοὺς σχολικοὺς κανόνας συντεταγμένου συστήματος τῆς καθαρᾶς φιλοσοφίας εἰς τὴν πρακτικὴν ζωὴν) ἀνάγκη νὰ προηγηθῇ μία διδασκαλία περὶ τοῦ πῶς θὰ ἐφαρμόσωμεν τὰς ἤδη ἀποκτηθείσας γνώσεις καὶ πῶς θὰ χρησιμοποιήσωμεν αὐτὰς κατὰ τρόπον σύμφωνον πρὸς τὸν νοῦν ἡμῶν καθὼς καὶ πρὸς τὰς συνθήκας ὑφ' αἷς εὕρισκόμεθα ἢ πῶς θὰ δώσωμεν πρακτικὸν χαρακτῆρα εἰς τὰς γνώσεις ἡμῶν. Διὰ τῆς «διδασκαλίας» (ἄρα ὀλιγώτερον διὰ ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης ἢ δι' ἀπλῆς διδαχῆς) ἐπιθυμεῖ ὁ Kant νὰ πλησιάσῃ πρὸς τὴν πραγματοποίησιν ἐκείνων τῶν σκοπῶν τοὺς ὁποίους θέτει ἡ «παγκόσμιος ἐννοία τῆς φιλοσοφίας». Ὅσον καὶ ἂν πρόκειται «ὁ φιλόσοφος νὰ δράσῃ παιδαγωγικῶς διὰ τὸν κόσμον», ὡς βοηθητικὰ μέσα πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἔχει κυρίως εἰς τὴν διάθεσίν του μόνον μέσα παιδείας, μόνον «γνώσεις» (οἶονεὶ πρὸ-γνώσεις τοῦ πρακτικοῦ βίου) τὰς ὁποίας μόνον ὡς διδάσκαλος εἶνε εἰς θέσιν νὰ μεταδώσῃ εἰς τοὺς μαθητάς του. Κατὰ τὸ διάστημα τῆς διδασκαλικῆς του δράσεως ἔκαμεν ὁ Kant λαϊκὰς διαλέξεις ὄχι μόνον περὶ πραγματιστικῆς ἀνθρωπολογίας,

ἀλλὰ πλὴν τούτου καὶ περὶ «φυσικῆς γεωγραφίας». Ἡ φυσικὴ γεωγραφία δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς φυσικὴ ἐν τῇ ἐννοίᾳ αὐστηρῶς ἐιδικῆς ἐπιστήμης τῆς φύσεως· τὴν ἀντικαθιστᾷ τόσον ὀλίγον ὅσον καὶ ἡ πραγματιστικὴ ἀνθρωπολογία εἶνε δυνατόν νὰ νοηθῆ ὡς κανονικὴ ἀντικατάστασις διὰ τὴν πραγματικὴν γνῶσιν τῶν ἀνθρώπων. Ὁ μόνος σκοπὸς τούτου εἶνε νὰ ἀποκατασταθῆ, τόσον εἰς τὸ θεωρητικὸν ὅσον καὶ εἰς τὸ πρακτικὸν μέρος τῆς φιλοσοφίας, μετάβασις ἀπὸ τοὺς κατὰ τοὺς κανόνας τοῦ σχολείου τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι εἰς τὴν πείραν τοῦ βίου. Καὶ τῶν δύο μερῶν σκοπὸς εἶνε νὰ ἀποκτηθῆ «ἐν εἶδος προκαταρκτικῆς ἀσκήσεως» δι' ἐκεῖνο τὸ ὅποιον τελειωτικῶς ἕκαστος ἀνθρώπος θὰ πρέπει νὰ ἀποκτήσῃ μόνος του γινώσκων τὴν φυσικὴν καὶ συναναστρεφόμενος τοὺς ἀνθρώπους. «Λαμβάνομεν προκαταβολικῶς γνῶσιν τῆς μελλούσης ἡμῶν πείρας ἐν τῷ κόσμῳ, διὰ διδασκαλίας καὶ γενικῆς περιλήψεως... ἡ ὁποία μᾶς δίδει οἶονεὶ μίαν προκαταρκτικὴν ἐννοίαν τῶν πάντων». Ἐπὶ τῇ βάσει ἀναγνώσεως λεπτομερῶν περιγραφῶν ταξειδίων, βιογραφιῶν, ὑπομνημάτων κλπ. παρέχει ὁ Kant εἰς τοὺς ἀκροατάς του ἓνα σχέδιον προσανατολισμοῦ οἶονεὶ ὡς συνοδὸν διὰ τὸν δρόμον τῆς ζωῆς των. Τὸ σχεδιάγραμμα τοῦτο ἔχει διπλὴν σημασίαν: ἀναφέρει πῶς πρέπει νὰ χρησιμοποιηθῶσιν ἀκόμη ἐν τῇ τύρβῃ τῆς ζωῆς αἱ ἤδη ἀποκτηθεῖσαι γνώσεις, καὶ πῶς πρέπει νὰ προσληφθῆ νέα πείρα· διαγράφει τὰς γενικὰς γραμμὰς ἑνὸς ὅλου καὶ ἐν αὐτῷ σημειοῖ τὰ μέρη ὅπου ὁ καθ' ἕκαστον ἀνθρώπος πρέπει νὰ κατατάξῃ τὴν ἰδιάζουσαν αὐτῷ ἐκ τῆς ζωῆς πείραν. Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ἔχει ἡ πραγματιστικὴ ἀνθρωπολογία μίαν σχετικὴν προτίμησιν ἀπέναντι τῆς φυσικῆς γεωγραφίας (ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὴν προνομιουχον θέσιν τοῦ πρακτικοῦ Λόγου ἔναντι τοῦ θεωρητικοῦ) μόνον ἐκ τοῦ λόγου ὅτι μόνος ὁ ἀνθρώπος εἶνε «σκοπὸς τοῦ ἑαυτοῦ του», ἡ δὲ γνῶσις τῶν ἀνθρώπων εἶνε δυνατόν νὰ ἀποκληθῆ κατ' ἐξοχὴν «γνῶσις τοῦ κόσμου», καίτοι ὁ ἀνθρώπος, ὡς πλάσμα τῆς φύσεως ἀποτελεῖ «τμῆμα μόνον τῶν πλασμάτων τῆς γῆς»¹⁾.

¹⁾ Anthropologie in pragmatischer Hinsicht (1798) Πρόλογος.—Physische Geographie, ἐκδ Rink 1802, § 2.—Θὰ ἦτο ἔργον ἐκτάκτως σκοπιμον νὰ ἐπεξεργασθῆ τις τὰ δύο ταῦτα συγγράμματα ἀπὸ ἀπόψεως φιλοσοφίας

Οὕτω φθάνομεν εἰς τὸ πάντων σπουδαιότατον σημεῖον ὅπου ἡ φιλοσοφία τοῦ Kant δὲν παρέχει στερεὰ συστηματικὰ καὶ τελικὰ συμπεράσματα, οὔτε παραδέχεται ταῦτα ὡς εὐκόλως δυνάμενα νὰ εὐρεθῶσι· καὶ δὲν εἶνε ἄξιον ἀπορίας ὅτι ἀκριβῶς εἰς τὸ ἀνοικτὸν τοῦτο παραμένον σημεῖον ἐμφανίζεται εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν ἢ σκέψιν τῆς ἀγωγῆς. Εἰς τὴν Κριτικὴν καὶ τὴν Μεταφυσικὴν ἐπρόκειτο περὶ ἀρχῶν αἰσθητικῶν αὗται εἶνε ἅπαξ διὰ παντὸς καθωρισμέναι μὲ ἔξω τοῦ χρόνου ὑπάρχον γενικὸν καὶ ἀπόλυτον κῦρος· εἶνε ἀνεπίδεκτο

τῆς ἀγωγῆς, νὰ συναρμολογήσῃ ἐξ αὐτῶν τὸ ἰδεῶδες τοῦ Kant περὶ παιδείας καὶ νὰ δεῖξῃ κατὰ πόσον (ἴσως· πόσον ὀλίγον) τοῦτο ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν ἤδη ἐν τῷ πρακτικῷ μέρει τοῦ κυρίως συστήματος ἀποκτηθεῖσαν ιδέαν περὶ ἀγωγῆς. (Ἴσως καὶ δι' αὐτὴν τὴν κατανόησιν τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῶς Λόγου θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀρυσθῇ τις βοηθητικὰ μέσα ἐκ τῆς ἀνθρωπολογίας· ἀφοῦ δὲ ὁ Kant πραγματεύεται εἰς τὰς § 1—59, δηλαδή εἰς ὀλόκληρον τὸ πρῶτον μέρος «περὶ τῆς ἱκανότητος πρὸς γνῶσιν», θὰ πρέπει νὰ εἶνε δυνατόν καὶ ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου νὰ βεβαιωθῇ πόσον μέρος ἐκ τῶν ἐν τῇ Κριτικῇ τοῦ καθαρῶς Λόγου ἐκτιθεμένων μὲ ψυχολογικὸν καὶ ἀνθρωπολογικὸν περιεχόμενον δὲν ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ κύριον θέμα ἀλλὰ χρησιμεύει μόνον ὡς μέσον ζωηροτέρας παραστάσεως). Διὰ τὴν στάσιν τοῦ Kant ἐν σχέσιν πρὸς ζητήματα παιδαγωγικὰ τῶν πανεπιστημίων, εἶνε χρήσιμον νὰ παραβάλῃ τις τὸ σύγγραμμά του «Der Streit der Fakultäten (1798). Ἡ σημασία καὶ ἐνέργεια τῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant εἰς τὰ παιδαγωγικὰ ζητήματα τοῦ πανεπιστημίου γίνεται σαφέστερον καταληπτὴ ἢ εἰς τὸ ἔργον τοῦτο τῆς γεροντικῆς του ἡλικίας ἐκ τινος σημειώματος τοῦ Kant ἐκ τῶν μετὰ θάνατον εὐρεθέντων (Ἔκδ. Ἀκαδ. Τομ. XV, 1, σελ. 394/395· ὁ σοφὸς ὁ ὁποῖος παραγνωρίζει τὸν ἑαυτὸν του καὶ ἔχει περισσοτέραν τοῦ δέοντος πεποίθησιν εἰς τὰς δυνάμεις του εἶνε «ἐγωϊστὴς τῆς ἐπιστήμης», εἶνε «Κύκλωψ». Ἐνταῦθα ὁμοίως «τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦ Κύκλωπος δὲν εἶνε ἡ δύναμις ἀλλὰ τὸ μονόφθαλμον». Ἐχει ἀνάγκην ἑνὸς ἀκόμη ὀφθαλμοῦ ὁ ὁποῖος νὰ τοῦ ἐπιτρέπη νὰ βλέπῃ τὰ ἀντικείμενα καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. ἐπὶ τούτου στηρίζεται ὁ ἀνθρωπιστικὸς χαρακτήρ τῆς ἐπιστήμης... Ἐκαστος ἐξ ἡμῶν πρέπει νὰ ἔχῃ ἓνα εἰδικὸν ὀφθαλμόν, ὁ ἰατρός· τῆς κριτικῆς τῆς ἡμετέρας γνώσεως τῆς φύσεως, ὁ νομικὸς τῆς γνώσεως ἡμῶν τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἠθικῆς, ὁ Θεόλογος τῆς Μεταφυσικῆς μας, ὁ γεωμέτρης τῆς κριτικῆς τῆς ἐν γένει λογικῆς γνώσεως. Ὁ δεύτερος ὀφθαλμὸς ἄρα θὰ εἶνε ὁ τῆς ἀντογνωσίας τοῦ ἀνθρωπίνου Λόγου ἅνευ τῆς ὁποίας δὲν θὰ ἔχομεν μέτρον διὰ τὴν ἡμετέραν γνῶσιν». εἶνε ὁ ὀφθαλμὸς τῆς «ἀληθοῦς Φιλοσοφίας» (Πρὸβλ. Ἀνθρωπολογία § 59· ἔκδ. ἀκαδημ. Τομ. VII, σελ. 227· Λογικὴ, Εἰσαγωγή VI· ἔκδ. ἀκαδημ. Τομ. IX, σελ. 45.—Friedrich Paulsen: Immanuel Kant und seine Lehre, β^α ἔκδ. 1920, σελ. 58-65 Kant als akademischer Lehrer.

ἐξελίξεως καὶ διὰ τοῦτο δύνανται τὸ πολὺ νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς καθοδηγητικαὶ ἀπέψεις διὰ τὴν ἀγωγήν, ὄχι ὅμως καὶ νὰ ἐξαρκέσωσι πρὸς ἐξήγησιν αὐτῆς ταύτης τῆς πραγματοποιήσεως τῆς ἀγωγῆς. (Ἰδίως ἀπὸ τὴν «ἐννοιολογικὴν» φιλοσοφίαν ἀπαιτεῖ ὁ Kant ἐπανειλημμένως πλήρη ἐν ἑαυτῇ συστηματικότητα καὶ «τελειότητα»· καὶ εἰς ἄλλα ἐπίσης μέρη τῆς Μεταφυσικῆς πρέπει διὰ τῆς χρησιμοποίησεως ὡς βάσεως τοῦ πίνακος τῶν κατηγοριῶν καὶ ἄλλων παρομοίων βοηθητικῶν μέσων νὰ ἐξασφαλισθῇ πάντοτε καθ' ὅλα πλήρης περιγραφή, τοῦλάχιστον ἐφ' ὅσον πρόκειται περὶ τῆς ἐπεξεργασίας τῶν θεμελιωδῶν βάσεων. Εἶνε ἀληθὲς ὅτι ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τῆς Ἀνθρωπολογίας τοῦ ἀξιολογῶντος ὁ Kant καὶ διὰ τὸ ἔργον του τοῦτο ὅτι «οἱ τίτλοι του εἶνε ἀπολύτως πλήρεις»· ἐνταῦθα ὅμως ἀπηύθυνε πρὸς τὸ «κοινὸν» αὐτόχρημα πρόσκλησιν εἰς συνεργασίαν, «ἐξ ἧς διευκολύνεται καὶ ἐπιταχύνεται ἡ ἀνάπτυξις τῶν κοινωφελῶν ἐπιστημῶν». Ἐνταῦθα ὁ Kant προτίθεται νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ εὐρυτέρων κύκλων καὶ ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ ἀνακοινοῖ μὲ κάποιαν ἱκανοποίησιν τὰ ἐξῆς: «Κατὰ τὸ διάστημα τῆς καθηγεσίας μου καὶ ἐπὶ τριάκοντα περίπου ἔτη ἔκαμα δύο διαλέξεις ἐχούσας ὡς θέμα καὶ σκοπὸν γνῶσιν τοῦ κόσμου, ἦτοι (κατὰ τὸ χειμερινὸν ἑξάμηνον) ἀ ν θ ρ ω π ο λ ο γ ί α ν καὶ (κατὰ τὸ θερινὸν) φ υ σ ι κ ῆ ν γ ε ω γ ρ α φ ί α ν εἰς τὰς ὁποίας, λόγῳ τοῦ λαϊκοῦ των χαρακτῆρος ἐθεώρησαν χρήσιμον νὰ παραστῶσι καὶ ἄλλας τάξεις ἀνθρώπων».

Εἰς τὸν τρόπον τοῦ ἐκλαϊκεύειν καὶ πρὸ παντός εἰς τὴν εὐρείαν διείδοσιν πολὺ μεγάλης ποσότητος ἀξίων μαθήσεως γνώσεων (ἄρα τοιούτων αἱ ὁποῖαι πρωτίστως μορφοῦσι τὴν διάνοιαν) ἐμφανίζεται ὁ Kant ὡς τέλειος εἰσέτι ὁπαδὸς τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἰδεώδους τῶν ἐπιδιωκόντων ἀπλῶς τὴν διαφώτισιν τῆς διανείας. Πιθανὸν τοιαύτη ἦτο καὶ ἡ γενικὴ ἐντύπωσις τὴν ὁποίαν ἔσχεν ὁ Goethe ὅταν τὸ πρῶτον ἀνέγνωσε τὴν «ἀνθρωπολογίαν» τοῦ Kant. Περὶ τούτου γράφει εἰς τὸν Schiller εἰς τὰς 19 Δεκεμβρίου 1798. Ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον «θὰ εἶνε πάντοτε εὐχάριστος ἡ πνευματώδης ἐπεξεργασία τῶν θεμάτων» τὸ σύνολον ὅμως θὰ εἶνε δυσάρεστον διότι εἶνε ἀνάγκη νὰ βλέπωμεν, μαζὺ μὲ τὸν Kant, τὸν ἄνθρωπον διαρκῶς «ἐν παθολογικῇ καταστάσει». Ἀμέσως ὅμως μετὰ ταῦτα διατυποῖ ὁ Goethe

προσωπικῆς φύσεως σκέψεις διὰ τῆς ἐξῆς παραδόξου προσθήκης:
«Ἄλλως τε μισῶ πᾶν ὅ,τι ἀπλῶς μὲ διδάσκει χωρὶς νὰ ἐπαυξάνῃ τὴν ἐνέργειάν μου ἢ καὶ ἀμέσως νὰ διεγείρῃ αὐτήν»¹⁾. Ἐνῶ δὲ Kant θέλει διδάσκων τὸν ἀναγνώστην—νὰ ἐπιδράσῃ κατὰ τρόπον ζωογόνον ἐπὶ τῆς δράσεώς του. Ἢδη διὰ τοῦ γεγονότος ὅτι παραλείπεται ἡ ἀναγραφὴ ὀριστικοῦ τινος τέρατος, καὶ ἀφίνονται ἀνοικτὰ σημεῖα ἐν τῇ «κοινωφελεῖ ἐπιστήμῃ» προετοιμάζεται πράγματι ἡ ἀπαρχή, νέου τινὸς περὶ τῆς ἀγωγῆς ἰδεώδους. Τὰ ἐμπειρικὰ τμήματα τῆς φιλοσοφίας πρέπει ἀπ' εὐθείας καὶ ἀπὸ πάσης ἀπόξεως νὰ καταστῶσι γόνιμα διὰ τὸν βίον· αἱ κοινωφελεῖς ἐπιστῆμαι πρέπει νὰ ἴστανται ἀνοικταὶ εἰς τὴν διὰ τῶν γεγονότων πείραν τῆς ζωῆς καὶ δὴ ἐν τῇ διττῇ ἐννοίᾳ. Ἀνάγκη νὰ ἐπιτελέσωσι μετάβασιν εἰς τὴν ζωὴν καὶ νὰ προκαλέσωσι οἰονεὶ τὴν εἴσοδον ταύτης εἰς τὴν φιλοσοφίαν, αἱ ἴδιαι δὲ νὰ παραμένωσι πάντοτε ἐπιδεκτικαὶ πλουτισμοῦ καὶ εὐρύσεως διὰ τῆς εἰσχωρήσεως νέας ἐκ τῆς ζωῆς πείρας. Διὰ τοῦτο καὶ αἱ λαϊκαὶ διαλέξεις τοῦ Kant δὲν προσφέρουσιν εἰς τὸν ἀκροατὴν, οὔτε ἐν γενικαῖς γραμμαῖς, μίαν πλήρη «ἐγκυκλοπαιδείαν τῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν», δὲν παραδίδουν εἰς αὐτὸν ἕτοιμον παιδείαν τὴν ὁποίαν νὰ δύναται ἀπλῶς νὰ ἰδιοποιηθῇ, ἀλλὰ παραδίδουσιν εἰς αὐτὸν τὰς γνώσεις ἃς δύναται νὰ διδαχθῇ διὰ τῆς διανοίας του μόνον ὡς μέσα πρὸς περαιτέρω μόρφωσιν διὰ τῶν ἰδίων ἑαυτοῦ δυνάμεων. Διὰ τῆς ἀπλῆς παραλαβῆς τῶν ὑπὸ τοῦ Kant προσφερομένων δὲν μορφοῦται κυρίως ἀκόμη ὁ ἀκροατής, μόνον δὲ εἰς τὸν πρακτικόν του βίον δύναται καὶ πρόκειται νὰ μορφώσῃ αὐτὸς ἑαυτὸν (βιαίως ἐφαρμόζων τὸ ὑπὸ τοῦ Kant ἐπὶ τῇ βάσει ἀρχῶν τῆς καθαρᾶς φιλοσοφίας προ-

¹⁾ Περισσότερον ὑλικὸν ἀφορῶν τὰς σχέσεις τῶν δύο μεγάλων ποιητῶν πρὸς τὸν Kant εὕρισκει τις συγκεντρωμένας ἰδίως παρὰ Karl Vorländer: Kant Schiller Goethe, Gesammelte Aufsätze: 2 ἐκδ 1923. Εἶνε χαρακτηριστικὸν περ. τὸ ὅτι ὁ Schiller τονίζει, ἀκριβῶς, μετὰ τὴν λήψιν τοῦ «Wilhelm Meister» «τὴν τεραστίαν ἀπόστασιν μεταξύ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ὀρθοῦ λόγου» «μόνον ὁ ποιητὴς εἶνε ὁ πραγματικὸς ἄνθρωπος, ὁ δὲ καλύτερος φιλόσοφος εἶνε γελοιογραφία ἐν συγκρίσει πρὸς αὐτόν». Ἐνταῦθα ἴστανται ἀντιμέτωποι πρὸς ἀλληλας ὄχι μόνον φιλοσοφία καὶ ποίησις ἀλλὰ κατ' οὐσίαν καὶ δύο διάφορα ἰδεώδη ἀγωγῆς» τῶν ὁποίων τὸ νεώτερόν μόνον ἐν τῇ μεταγενεστέρᾳ γερμανικῇ ἰδεοκρατίᾳ ἤρχισε νὰ καθορίζεται καὶ διὰ φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν (Πρβλ. τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Schiller πρὸς τὸν Goethe τῆς 7/1/1795)

διαγραφὴν σχέδιον). Οὕτω συνδυάζει μετ' ἀλλήλων δύο σπουδαίας θεμελιώδεις ιδέας τῆς παιδαγωγικῆς τοῦ διαφωτισμοῦ· τὴν ιδέαν τῆς μορφώσεως τῆ ἰδίᾳ ἐνεργείᾳ καὶ τὴν τῆς παιδείας δι' ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερων γνώσεων. Αὐτὸς οὗτος ὁ συνδυασμὸς πραγματοποιεῖ ἤδη κατὰ οὐσιαστικῶς νέον.

Ὅπως δὲ ἔμφανίζονται τὰ προβλήματα τῆς παιδαγωγικῆς, ἀκριβῶς διὰ τῆς «ἀνθρωπολογίας» τοῦ Kant, ὑπὸ πολὺ παράδοξον φῶς. Ἐκεῖ πρόκειται πρὸ παντὸς περὶ μεταδόσεως γνώσεως ἢ ἀκριβέστερον περὶ γνώσεων προπαρασκευαστικῶν διὰ τὸν βίον. Κυρίως δὲν πρόκειται πλέον περὶ ἀπ' εὐθείας ἐπιδράσεως ἐπὶ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀκροατοῦ διότι αὕτη προϋποτίθεται ἤδη ὡς ἐξησφαλισμένη. Με μίαν λέξιν πρόκειται ἤδη μόνον περὶ παιδείας, μάλιστα μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ εἴπωμεν περὶ γενικῆς παιδείας (ἐν τῇ ἐννοίᾳ τὴν ὁποίαν πολλαίκις μέμφονται)· δὲν πρόκειται πλέον περὶ ἀγωγῆς τοῦ ἀκροατοῦ. Καὶ ὅμως ἀποτελεῖ ἀκριβῶς ἡ περὶ ἀγωγῆς θεωρία τοῦ Kant μέγα τμῆμα τοῦ εἰς τὴν γενικὴν μὀρφωσιν ἀναγομένου διδασκαλικοῦ του ἔργου. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο δὲν περιέχει καθόλου ἀντίφασίν τινα. Μάλιστα ἡ διάκρισις τὴν ὁποίαν κάμνει ὁ Kant μεταξὺ σχολικῆς καὶ παγκοσμίου φιλοσοφίας μᾶς φέρει αὐτομάτως εἰς τὸ συμπέρασμα ἐκεῖνο· οὐχ' ἦττον μᾶς δεικνύει τοῦτο πόσον ἡ ιδέα περὶ ἀγωγῆς παρὰ Kant ἀπωθήθη εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ συστήματος του. Ἐὰν ἦτο ἐπιτετραμμένον νὰ ἐκφέρῃ τις κρίσιν περὶ τῆς δράσεως τοῦ Kant μόνον ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς πανεπιστημιακῆς παιδαγωγικῆς, θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ λεχθῆ ὅτι ὁ Kant ἐδίδαξε καθαρὰν φιλοσοφίαν, διὰ νὰ δώσῃ ἀγωγήν, ἔκαμε λαϊκὰς διαλέξεις διὰ νὰ δώσῃ μὀρφωσιν, ἰδίᾳ δὲ ἐπίσης διὰ νὰ καταστήσῃ τοὺς ἀκροατὰς του ἱκανοὺς νὰ μορφώσωσιν ἄλλους. Βεβαίως ἡ μὀρφωσις αὕτη εἶνε ἀπλοῦς προπαρασκευαστικὸ βαθμὸς διὰ τὴν ὑφ' ἐκάστου ἀνθρώπου μὀρφωσιν τοῦ ἑαυτοῦ του· ἀλλ' ἀκριβῶς τοῦτο σημαίνει παρὰ Kant, ὅτι τὸ ἰδεῶδες τῆς μορφώσεως δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ἀποτελῆ ἀποφασιστικὴν ἀρχὴν διὰ τὴν σύνθεσιν τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος ¹⁾.

¹⁾ Βεβαίως ἡ διάκρισις μεταξὺ ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως δὲν διεξάγεται πάντα·

Μία γενική επισκόπησις ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς θεωρίας τοῦ Kant, τὴν ὁποίαν ἐπιχειρήσαμεν ἐνταῦθα, μᾶς ἐμφανίζει ἐν σχέσει πρὸς τὴν περὶ ἀγωγῆς φιλοσοφίαν συμπεράσματα τὰ ὅποια, κυρίως εἰπεῖν, στρέφονται πρὸς ἄλυτα ἀκόμη προβλήματα. Ἡ περὶ ἀγωγῆς ἰδέαι ἀποτελεῖ παρὰ Kant ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν πάσης ἠθικοποιήσεως ἀνήκει εἰς τὰς βασικὰς ἀρχὰς τῆς ἠθικότητος· ἐντὸς ὅμως τοῦ συστήματος τῆς φιλοσοφίας δὲν εἶνε δυνατόν αὐται νὰ συναχθῶσιν ἄλλοθεν, ἀλλὰ προὔποτίθενται ὡς «γεγονός», ὡς γεγονὸς τὸ ὅποιον δὲν εἶνε δυνατόν οὔτε ἐκ πείρας νὰ κτηθῇ οὔτε νὰ ἀποδειχθῇ, τὸ ὅποιον ὅμως εἶνε ἀπολύτως ἠγγυημένον, ἐναπομένει δὲ εἰς τὴν φιλοσοφίαν ἀπλῶς νὰ ἐξασφαλίσῃ αὐτὸ ἀπὸ παντὸς παραπειστικοῦ «πορίσματος».

χοῦ ὑπὸ τοῦ Kant μὲ ὅσιν αὐστηρότητα ἀπαιτεῖ βραδύτερον π. γ. ὁ Tolstoi (πρβλ. τὰς πραγματείας τούτου περὶ «ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως» ὡς καὶ περὶ τῆς «Προόδου καὶ τῆς ἐννοίας τῆς μορφώσεως», παιδαγωγικὰ συγγράμματα γερμανιστὶ ὑπὸ R. Löwenfeld, Τομ. I, 1911 σελ. 143—162). Ἐν τῇ ἀντιθέσει ὅμως ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς ἠθικοποιήσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς πειθαρχίας, τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς παιδείας, δὲν εἶνε δυνατόν νὰ δεχθῶμεν ὅτι περιλαμβάνεται καὶ ἡ οὐσιώδες ἐκείνη διαφορὰ παρὰ τῆς Kant, καίτοι ἡ ἁρμονικὴ συνένωσις τῆς παιδείας καὶ τῆς ἠθικῆς χαρακτηρίζεται πάλιν ὡς ἡ ὑπὸ τῆς «παιδείας» ἐπιδιωκομένη τελικὴ κατάστασις, εἰς τρόπον ὥστε ἡ ἀληθὴς μόρφωσις νὰ προϋποθέσῃ ἤδη μίαν σχετικὴν ἀποπεράτωσιν τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς καὶ δὲν εἶνε ἀνεξάρτητος αὐτῆς. Ἡ προειρημένη ἀντίθεσις μεταξὺ ἠθικοποιήσεως καὶ γενικῆς καλλιέργειας τοῦ πνεύματος κτλ. συναντᾶται πολλάκις παρὰ Kant (ἐν τῇ μεταφυσικῇ τῶν ἡθῶν, ἐν τοῖς ἱστορικο-φιλοσοφικοῖς συγγράμμασι, ἐν τῇ ἀνθρωπολογίᾳ καὶ ἐν τοῖς χειρογράφοις περὶ παιδαγωγικῆς), ἰδίᾳ εἰς τὴν πολεμικὴν του ἐναντίον τοῦ Rousseau πρὸς τὸν ὅποιον ἄλλως τε ἔχει ὠρισμένην σχέσιν συγγενείας καὶ ὁ Tolstoi.

Ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν περὶ ἀγωγῆς ἰδέαν εἶνε δυνατόν νὰ ἀνήκωσι πλείονα καὶ διάφορα ἰδεώδη μορφώσεως, εὕρισκει τὴν ὑποστήριξιν του εἰς τὸν ὄρισμόν τῆς ἰδέας καὶ τοῦ ἰδεώδους αὐτοῦ τούτου τοῦ Kant, καίτοι οὗτος δὲν κάμνει χρήσιν τοῦ ὄρισμοῦ τούτου ἐν σχέσει πρὸς ζητήματα παιδαγωγικῆς. Ἡ ἰδέα (θεωρητικῶς ἐξεταζομένη) εἶνε κανονιστικὴ ἀρχὴ ἧς ἡ λειτουργία ἔχει ἀπολύτως γενικὸν κύρος· ἐνῶ τὸ ἰδεώδες ἀναφέρεται ἐκάστοτε εἰς καθ' ἕνα τὸν κατάστασιν πραγμάτων ἢ ὅποια νοεῖται ὡς καθοριζομένη ἐντελῶς· Ὑπὸ τῆς ἰδέας (πρβλ. π. γ. Κ. τ. κ. Α, Β, σελ. 602). Τὴν ἀπὸ ἀπόψεως φιλοσοφίας τῆς ἀγωγῆς κατ' ἀξίαν ἐκτίμησιν τῶν ὅρων τούτων τοῦ Kant χρεωστῶ εἰς τὸν διδάσκαλόν μου Ernst Hoffmann (πρβλ. ἐπὶ παραδειγμ τὴν διατριβὴν του ἐν τῷ τεύχει τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ παρόντος περιοδικοῦ).

Ὁμοίως ὅπως ἡ ἰδέα τῆς ἀγωγῆς ἔχει τὴν βάσιν αὐτῆς ἔξω τοῦ κυρίως φιλοσοφικοῦ συστήματος, οὕτω καὶ τὸ ἰδεῶδες τῆς μορφώσεως μόνον ἐκτὸς τοῦ συστηματικοῦ πλαισίου εἶνε δυνατόν νὰ καθορισθῇ ἀκριβέστερον. Ἡ περὶ ἀγωγῆς ἰδέα προηγεῖται οἷονεὶ πάσης φιλοσοφίας, ἐνῶ τὸ ἰδεῶδες τῆς μορφώσεως εἶνε οἷονεὶ ἐπακόλουθον τοῦ συστήματος, ὅταν μεταβαίνομεν ἀπὸ τὸν σχολικὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι εἰς τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν, ἐν τῇ σημασίᾳ τῆς «παγκοσμίου ἐννοίας». Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν πρόκειται περὶ τῶν ἐν αὐτῷ τῷ βίῳ κειμένων προϋποθέσεων τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας, εἰς τὴν δευτέραν περὶ τῆς μετέπειτα ἐφαρμογῆς τῶν φιλοσοφικῶς ἐξησφαλισμένων πορισμάτων ἐπὶ τῆς ζωῆς. Τὸ σύστημα εὐρίσκεται οἷονεὶ εἰς τὸ μέσον μεταξὺ τῆς «σκοτεινῆς» μεταφυσικῆς τῆς ἠθικότητος, τὴν ὁποίαν ἕκαστος μὴ παραμορφωθείς ἄνθρωπος φέρει ἐν ἑαυτῷ ὡς τὸ πραγματικὸν θεμέλιον τοῦ δυνατοῦ τῆς ἀγωγῆς του (ἰδίᾳ τῆς ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἑαυτοῦ τοῦ ἀγωγῆς του), καὶ τῆς πραγματιστικῆς ἀνθρωπολογίας ἢ ὁποία πρόκειται νὰ προετοιμάσῃ τὸν ἄνθρωπον διὰ τὸν κόσμον καὶ διὰ τὴν αὐτο-μόρφωσιν· ὃ ἐστὶ· τόσον ἡ ἰδέα τῆς ἀγωγῆς ὅσον καὶ τὸ ἰδεῶδες τῆς μορφώσεως, ἔχουσιν ἀμφοτέρω παρὰ Kant τὰς βάσεις αὐτῶν ἔξω τοῦ συστήματος, ἀλλ' ἀκριβῶς διὰ τοῦ συστήματος τούτου εὐρίσκονται εἰς σχέσιν πρὸς ἄλληλα, ἢ (διὰ νὰ διατυπώσωμεν τοῦτο κάπως προσεκτικώτερον), τίθενται διὰ τούτου εἰς σχέσιν πρὸς ἄλληλα, κατὰ τρόπον δυναμένον νὰ γνωσθῇ διὰ τῆς φιλοσοφίας. Ἀκριβῶς ἐπὶ τούτου στηρίζεται ἡ παιδαγωγικὴ σπουδαιότης ὁλοκλήρου τῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant.

Ἐὰν λοιπὸν παραιτήσωμεν τὴν ἀκαμπτὸν αὐστηρότητα τοῦ συστήματος τοῦ Kant, τότε ἀφ' ἑνὸς μὲν θὰ δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν τὰς ἀρχὰς τῆς ἠθικότητος καὶ ἐντὸς αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ θὰ δυνηθῇ αὐτὸ τοῦτο τὸ σύστημα νὰ ἀξιῶνῃ πρακτικὴν σπουδαιότητα διὰ τὸν «κόσμον» καὶ νὰ καθορίσῃ συνεπῶς καὶ τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀγωγῆς ἐπὶ τῇ βάσει λόγων καθαρᾶς συστηματοποιήσεως. Αἱ ἀρχαὶ τῆς ἠθικότητος θὰ εἶνε βεβαίως δυνατόν νὰ παραμείνωσιν αἱ αὐταὶ ὡς παρὰ Kant, ἀλλὰ θὰ δύνανται ἐφεξῆς νὰ χρησιμοποιηθῶσιν ἐντὸς τοῦ συστήματος διὰ τῆς διαμόρφώσεως συγκεκριμένης τινος ἠθικῆς (ἰδιαιτέρως συγκεκριμένης κοινωνικῆς ἠθικῆς). Ἡ περὶ

ἀγωγῆς ἰδέα τοῦ Kant θὰ δύναται νὰ διατηρηθῆ καὶ ταῦτοχρόνως νὰ ὀδηγήσῃ πρὸς εὐρεΐαν κοινωνικὴν παιδαγωγικὴν. Ἐξ ἄλλου θὰ εἶνε δυνατὸν νὰ ἐκτιμηθῆ πλήρως ἡ νέα ἐκείνη ἰδέα περὶ ἀγωγῆς ἡ ὁποία ἐνεφανίζετο παρὰ Kant οἷον εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ πεδίου τῆς φιλοσοφικῆς αὐτοῦ δράσεως Μύλιστα θὰ εἶνε δυνατὸν νὰ ἐξηγήσωμεν τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἀγωγῆς ἐν τῇ μεταγενεστέρᾳ γερμανικῇ ἰδεοκρατίᾳ ἐκ τοῦ ὅτι ἐν τῷ μεταξὺ ἔλαβε χώραν ἐπέκτασις τις τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος μέχρι τοῦ νὰ περιλάβῃ τὸ σύμπαν. Τὴν λύσιν τῶν ζητημάτων τὰ ὁποῖα, παρὰ τῷ Kant, ἦσαν ἔργον τῶν εἰς τὰ ὄρια τοῦ συστήματος εὕρισκομένων ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν, ἰδίᾳ τῆς ἀνθρωπολογίας, ἀναλαμβάνει ἤδη αὐτὸ τοῦτο τὸ σύστημα ἡ «καθαρά» φιλοσοφία ἀξιοῖ πλέον, ἄνευ ἑτέρου, ὑπὲρ ἑαυτῆς νομοθετικὴν σπουδαιότητα διὰ τὸν «κόσμον». Οὕτω δὲ ὄχι μόνον εἶνε δυνατὸν νὰ καθορισθῆ ἡ ἰδέα τῆς ἀγωγῆς κατὰ νέον τρόπον, ἀλλὰ καὶ ἡ σχέσις μεταξὺ ἰδέας καὶ ἀγωγῆς καὶ ἰδεώδους τῆς μορφώσεως δύναται συνεπεῖα τούτου νὰ καταστῆ πολὺ στενωτέρα ἢ παρ' αὐτῷ τῷ Kant. Διὰ νὰ βεβαιωθῆ τὸ τοιοῦτον ἀρκεῖ νὰ παραβάλωμεν τὴν «ἀνθρωπολογίαν» καὶ τὴν φυσικὴν γεωγραφίαν πρὸς τὰ μαθήματα τὰ ὁποῖα οἱ μεγάλοι του διάδοχοι ἐδίδαξαν ἐπίσης ἐνώπιον εὐρυτέρου κύκλου ἀκροατῶν. Ἦδη αἱ διαλέξεις τοῦ Fichte περὶ τῆς οὐσίας καὶ τοῦ προσορισμοῦ τῶν πεπαιδευμένων (1794, 1805 καὶ 1811) οἱ λόγοι του πρὸς τὸ γερμανικὸν ἔθνος (1808), ὡς καὶ αἱ τοῦ Schelling «ἐπὶ τῆς μεθόδου τῶν ἀκαδημαϊκῶν σπουδῶν» (1803) εἶνε εἰς θέσιν νὰ δείξωσι, πῶς διὰ τοῦ νέου τρόπου τῆς συνθέσεως τῶν συστημάτων μετὰ τὸν Kant, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ὑπὸ τοῦ Kant τὸ πρῶτον ἀποχωρισθεῖσα ἰδέα περὶ τῆς ἀγωγῆς διαπνέει καὶ ἐξελίσσει ἐπίσης καὶ τὰς περὶ μορφώσεως σκέψεις, καὶ πῶς ἀφ' ἑτέρου ἡ μόρφωσις μεθ' ὅλων τῶν οὐσιωδετέρων αὐτῶν ἀγαθῶν, δὲν ἐξετάζεται πλέον ἐκτὸς τοῦ κυρίως συστήματος, ἀλλὰ ἀποτελεῖ ὀργανικὸν μέρος τοῦ ὅλου ἐκείνου τὸ ὁποῖον παρὰ Kant ἐμφανίζεται ἀκόμη ὡς σχολικὴ φιλοσοφία. Οὕτω αὐτὸ τοῦτο τὸ σύστημα, καὶ ὄχι μόνον ἡ μετέπειτα ἔρευνα ἐπὶ τῆς ἐμπειρικῆς ἐφαρμογῆς τῶν πορισμάτων του, χρησιμεύει πρὸς ἐπίλυσιν τῶν παιδαγωγικῶν ζητημάτων, τὰ ὁποῖα, κατὰ Kant τίθενται ὑπὸ τῆς «παγκοσμίου ἐννοίας τῆς φιλοσοφίας».

Ἐφορμὴν πρὸς μεταρρυθμίσειν τῆς συνθέσεως τοῦ συστήματος τοῦ Kant ἔδωκαν βεβαίως πολλοὶ καὶ ποικίλοι λόγοι. Ἐνταῦθα θὰ ἀναφέρωμεν τινὰς μόνον ἐξ αὐτῶν, διὰ νὰ καταστῆ βραδύτερον καταφανὲς ὅτι αἱ μεταβολαὶ ἐν τῇ θεωρίᾳ περὶ τοῦ ἐγὼ δὲν ἀποτελοῦσι μεμονωμένην καὶ μοναδικὴν περίπτωσιν, ἀλλ' ὅτι δύνανται διὰ θεωρηθῶσιν ὡς σύμπτωμα τῆς ὅλης ἐξελεύσεως. Εἶνε φανερόν ὅτι ἀρχικῶς ἡ «Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ Λόγου» ἐπρόκειτο, παρὰ Kant, νὰ χρησιμεύσῃ ὡς μοναδικὸν ὑποστήριγμα τῆς ὅλης μεταφυσικῆς. Κατόπιν ὅμως ἀπεδείχθη ὅτι πλὴν ταύτης ἦτο ἀναγκαία καὶ μία «Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου», καὶ τέλος ἐπεβλήθη (ἀκριβῶς διὰ νὰ ἐξασφαλισθῆ ὁ ἐνιαῖος χαρακτήρ καὶ ἡ συνοχὴ τοῦ ὅλου συστήματος) ἡ παρεμβολὴ καὶ τῆς «Κριτικῆς τῆς δυνάμεως τῆς Κρίσεως» μεταξὺ τῶν δύο ἄλλων Κριτικῶν. Ἐπειδὴ ὅμως ἐνταῦθα ἡ δύναμις τῆς κρίσεως πρόκειται νὰ ἰσχύσῃ μόνον ὡς «κρίνουσα» καὶ ὄχι ὡς «καθορίζουσα», διὰ τοῦτο δὲν εἶνε εἰς θέσειν τὸ τρίτον μέρος τῆς Κριτικῆς νὰ μᾶς δώσῃ βάσιν ἱκανὴν νὰ ὑποβαστάσῃ ἐν ἀντίστοιχον τμῆμα τῆς μεταφυσικῆς. Ὁ κριτικὸς ἄρα κάτω ὄρυφος ἀποτελεῖ ἀναμφιβόλως μίαν συνεχομένην ἐνότητα, ἐνῶ εἰς τὸ ἄνω ὄρυφον τοῦ συστήματος ἴστανται πράγματι ἡ θεωρητικὴ Μεταφυσικὴ τῆς φύσεως καὶ ἡ πρακτικὴ Μεταφυσικὴ τῶν Ἡθῶν ἄνευ συνοχῆς τινος πλησίον ἀλλήλων ἐν εἴδει δύο πύργων. Ἦδη ἐξ αὐτοῦ τοῦ γεγονότος φαίνονται νὰ λαμβάνωσιν αἱ κριτικαὶ προκαταρκτικαὶ ἔρευναι μίαν συστηματικὴν ὑπεροχὴν ἀπέναντι τῶν «κατὰ τὴν δογματικὴν μέθοδον» ἐκτελεσθέντων μερῶν τῆς κυρίας τῆς ἐπιστήμης δηλ. τῆς μεταφυσικῆς. Ἐὰν ὅμως δὲν θέλομεν νὰ ἀποδώσωμεν εἰς αὐτὴν μόνον ἀξίαν προκαταρκτικῶν ἐρευνῶν ἀλλὰ νὰ περιλάβωμεν αὐτὴν τοῦλάχιστον μερικῶς εἰς τὸ ὅλον ἐπιστημονικὸν οἰκοδόμημα, θὰ παραστῆ ἀνάγκη νὰ διαλύσωμεν τελείως τὸ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Kant οἶονεῖ ἐν χρήσει εἰδικὸν μάθημα τῆς μεταφυσικῆς. Συνεπῶς ἤδη ὡς ἐκ τῆς δυσχερείας τοῦ καθορισμοῦ τῆς σχέσεως μεταξὺ «κριτικῆς καὶ «μεταφυσικῆς» καθίσταται φανερὰ ἡ ἀνάγκη νέας καὶ εὐρυτέρας συστηματοποιήσεως. Οὕτως ὁ Fichte ἐπικαλεῖται τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Kant ἀφ' ἐνὸς μὲν χαρακτηρίζει τὴν «Κριτικὴν τοῦ καθαρῦ Λόγου» ἀπλῶς ὡς «προπαιδευτικὸν» μάθημα διὰ τὸ σύστημα τῆς φιλοσοφικῆς

ἐπιστήμης, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι παρ' ὅλα ταῦτα περιέλαβε τὴν Κριτικὴν εἰς-τὴν μεταφυσικὴν ἢ ὅτι ἀνέμιξε μεταφυσικῆς φύσεως ἐρεύνας μετὰ τὰς κριτικὰς προπαρασκευαστικὰς τοιαύτας ¹⁾. Μὲ τὴν βεβαίωσιν ταύτην τίθεται οἶονεὶ ἐν ἀμφιβόλῳ ἢ ὀριζοντία τομῇ τὴν ὁποῖαν ἔκαμε ὁ Kant μεταξὺ ἑνὸς ἄνω καὶ ἑνὸς κάτω ὄροφου τῆς φιλοσοφίας, ὅταν ἀπεχώρισεν ἀλλήλων (ἐννοεῖται μὲ τὰς ἀνωτέρω μνημονευθείσας διορθώσεις) τὴν Μεταφυσικὴν καὶ τὴν Κριτικὴν.

Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὴν κατὰ μῆκος τομὴν τὴν ἀφορῶσαν τὸν χωρισμὸν τοῦ θεωρητικοῦ ἀπὸ τοῦ πρακτικοῦ μέρους τοῦ συστήματος. Ὁ Kant ἀποκαλεῖ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν Κριτικὴν τοῦ πρακτικοῦ Λόγου ὡς ἐργασίαν παράλληλον πρὸς τὴν Κριτικὴν τοῦ καθαροῦ Λόγου. Ἄλλ' αὐτὸ ἤδη τὸ νὰ ἴστανται ἀπλῶς παραλλήλως πρὸς ἀλλήλας ὀφείλει νὰ γεννήσῃ ἐνδοιασμοὺς ὅταν θέτομεν ὡς βᾶσιν, ὅπως ὁ Kant, τὴν ἀξίωσιν (τὴν ὁποῖαν ἀνέπτυξαν κατόπιν ὁ Fichte καὶ ὁ Hegel) ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶνε ἀνάγκη οἶονεὶ νὰ κλείσῃ τὸν «ἐπιστημονικὸν κύκλον» καὶ νὰ γίνῃ οὕτω «μόνον ἐπιστήμη ἡ ὁποία νὰ ἔχῃ ἐν τῇ κυρίῳ διανοήσει συστηματικὴν συνοχὴν καὶ προσδίδῃ συστηματικὴν ἐνότητα εἰς ὅλας τὰς ἄλλας ἐπιστήμας» ²⁾. Εἶνε ὅμως βέβαιον ὅτι τὸ θεωρητικὸν καὶ πρακτικὸν μέρος τοῦ συστήματος δὲν ἀντιστοιχοῦσιν καὶ ἀκριβῶς πρὸς ἀλλήλα παρὰ Kant. Ἡ Κριτικὴ τοῦ

---

¹⁾ Fichte, *Gundlage der gesamten Wissenschaftslehre* (1794), ἅπαντα ἔκδ. J. H. Fichte, Τομ. I. σελ. 186. σημ. Ueber den Begriff der Wissenschaftslehre (1794), ὡς ἄν. σελ. 32/33. Πρὸς ταῦτα τοῦ Kant «Erklärung in Beziehung auf Fichte, Wissenschaftslehre» τῆς 7/VIII/1794 Ἀλληλογρ. τοῦ Fichte ἔκδ. Haus Schulz τομ. II. 1925, σελ. 149/150 καὶ ἔκδ. Ἀκαδ. τομ. XII σελ. 396/397.

²⁾ Kant: Λογικὴ (ἔκδ. Jäsche), Εἰσαγωγή, III. πρὸς. Preisschrift über die Fortschritte der Metaphysik, ἔκδ. Vorländer, σελ. 131. Ὁ Fichte ἀξιοῖ ἀπὸ τὴν θεωρίαν τοῦ περὶ τῶν ἐπιστημῶν, νὰ ἀποτελῇ κύκλον πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ὅτι ἡ ἰδέα εἶνε πλήρης καὶ τελεία, «νὰ ἐγκαταλείπη τὸν ἐρευνητὴν ἀκριβῶς εἰς τὸ σημεῖον ὀπόθεν ἐξεκίνησε μετ' αὐτοῦ», τὸ πᾶν «νὰ συνέχεται στενῶς ἐν κύκλῳ ὁ ὁποῖος ὅμως οὐδαμῶθεν ἐξαρτᾶται (Ueber den Begriff der Wissenschaftslehre: ἅπαντα, ἔκδ. J. H. Fichte, τομ. I. σελ. 59, καὶ 54). Κατὰ τὸν Hegel ἕκαστον τμῆμα τῆς φιλοσοφίας «ἀποτελεῖ κύκλον περικλειόντα αὐτὸς ἑαυτόν». Τὸ δὲ ὅλον παρίσταται ὡς «σύνολον κύκλων» (*Enzyklopädie* § 15, πρὸς. § 17 κ, § 574).

πρακτικοῦ λόγου ἀρχίζει μὲ ἐντελῶς νέα προβλήματα ἔχει δὲ ἀνάγκην προπαρασκευαστικοῦ προσανατολισμοῦ ἐπὶ τῇ βάσει, τῆς ὑπάρξεως τοῦ προφιλοσοφικοῦ «κοινοῦ ἀνθρωπίνου Λόγου». Τοῦ προπαρασκευαστικοῦ τούτου προσανατολισμοῦ δὲν ἔχει ἀνάγκην ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου· μόνον εἰς τὸ τέλος (εἰς τὸ κορύφωμα τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας) καὶ ὄχι ἤδη κατὰ τὴν θεμελίωσιν εἶνε δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ συμφωνία μεταξὺ τῶν δύο Κριτικῶν. Εἶνε ἀληθὲς ὅτι περαιτέρω λέγεται περὶ τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ Λόγου ὅτι εἶνε δυνατόν νὰ περιληφθῇ εἰς τὴν Μεταφυσικὴν τῆς φύσεως εἰς τὴν θέσιν τῆς παλαιᾶς ὄντολογίας· εἶνε ὅμως πολὺ δύσκολον, νὰ φαντασθῶμεν εἰς ποῖον μέρος τῆς Μεταφυσικῆς τῶν ἡθῶν θὰ ἠδύνατο νὰ εὔρη καταφύγιον ἡ Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου. Ἀποτελεσμα τούτου εἶνε σωρεία ἀταξιῶν ἐν τῇ συνθέσει τῶν δύο μερῶν τοῦ συστήματος, εἰς τρόπον ὥστε νὰ εἶνε δυνατόν νὰ συναγάγη τις τὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν πρόκειται καθόλου περὶ ἀντιστοιχῶν πρὸς ἄλληλα μερῶν, ἀλλὰ περὶ τοιούτων, τὰ ὅποια συμπληροῦσιν ἄλληλα, καὶ τὰ ὅποια δὲν θὰ ἔπρεπεν ἀπλῶς νὰ τοποθετηθῶσι κεχωρισμένως τὸ ἓν πλησίον τοῦ ἄλλου, ἀλλὰ κυρίως (ἔνεκα τῶν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἐκάστοτε εἰς διάφορα μέρη ὑφισταμένων κενῶν) νὰ εὔρωσι τὴν θέσιν τῶν τὸ ἓν ἐντὸς τοῦ ἄλλου.

Πρὸς ζωηροτέραν παράστασιν τῶν πρὸ ὀλίγου λεχθέντων ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρωμεν ὀλίγας τινὰς λεπτομερείας. Ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου δὲν εἶνε δυνατόν νὰ γίνῃ ποτὲ λαϊκὴ, ἡ Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου πρέπει ἐν τέλει νὰ τείνῃ ἀκριβῶς εἰς ἐκλαίκευσιν. Αἱ αἰσθήσεις (καθὸ τὸ μόνον ὑλικὸν ὅπερ ἔχομεν ἐξ ἀμέσου θέας) εἶνε διὰ τὸ θεωρητικὸν μέρος ἐξυπηρετικά, μάλιστα εἶνε ἀπαραίτητοι διὰ τὴν ἀντικειμενικὴν γνῶσιν· διὰ τὸ πρακτικὸν μέρος (καθὸ ῥοπαὶ φυσικαὶ) εἶνε ἐπικίνδunami, μάλιστα εἶνε παρακωλυτικά διὰ τὴν ἀληθῆ ἠθικότητα. Διὰ τοῦτο εἶνε ἀνάγκη ἡ μὲν Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου νὰ περιορίσῃ τὴν χρῆσιν τοῦ «καθαροῦ» Λόγου, (ἀπηλλαγμένου ἀπὸ ὑλικὸν θέας παρεχόμενον ὑπὸ τῶν αἰσθήσεως) ἡ δὲ Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου, τοῦναντίον, τὴν τοῦ «ἐμπειρικοῦ» (τοῦ ὑπὸ ἐλατηρίων τῶν αἰσθήσεων συγκαθοριζομένου). Αἱ ἀρχαὶ τῆς γνώσεως δὲν πρέπει νὰ χρησιμοποιῶνται ὡς καθαροὶ τύποι, ἐνῶ τοῦναντίον

ἡ ἀρχὴ τῆς ἠθικότητος ἀνάγκη νὰ ἐφαρμοσθῆ ἔν ὄλῃ αὐτῆς τῇ τυπικότητι. Ἀντιθέτως βλέπομεν τὸ ἀνυπόθετον ὡς κενὸν περιεχομένου ἐν τῇ θεωρητικῇ φιλοσοφίᾳ, ἐνῶ ἐν τῇ ἠθικῇ φιλοσοφίᾳ εἶνε πλήρες περιεχομένου πρακτικῆς σπουδαιότητος. (Τοῦτ' αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ, ὁποῖον εἴμεθα καὶ ἡμεῖς οἱ ἴδιοι, ἄρα διὰ τὴν μεταφυσικὴν βᾶσιν τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἐγώ). Τέλος βλέπομεν ὅτι ἡ σύνθεσις τῶν δύο Κριτικῶν γίνεται κατ' ἀντιθέτους σειράς· τοῦτέστι ἡ Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου ἀρχίζει μὲ ἀρχάς, ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ Λόγου τελειώνει μὲ τοιαύτας κ.τ.λ. ἐνῶ ἔξ ἄλλου ὁλόκληρος ὁ κύκλος τῶν προβλημάτων τὰ ὁποῖα πραγματεύεται ἡ Κριτικὴ τῆς δυνάμεως τῆς κρίσεως φαίνεται ὡς εἰάν ἤθελε νὰ καταστήσῃ ἀδύνατον τὴν ἀπλὴν ταύτην συνύπαρξιν τῆς θεωρητικῆς καὶ τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας. Τὸ πρῶτον μέτρον συνεπῶς διὰ τὴν αὐστηρὰν διεξαγωγὴν τῆς ἀπαιτήσεως πρὸς συστηματικὴν ἐνότητα, διὰ τὴν διαμόρφωσιν συστήματος ἀποτελοῦντος εἰς ἑαυτὸν ἐπιστρέφοντα κύκλον θὰ ἔγκηται εἰς στενωτέραν συγχώνευσιν τῆς θεωρητικῆς καὶ τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας. Τὸ μέτρον τοῦτο τὸ λαμβάνει ὁ Fichte, δίδει τοῦτέστι εἰς τὴν (ὑπὸ τοῦ Kant μόνον ἐν τῇ Κριτικῇ τοῦ Καθαροῦ Λόγου ἀποχωρισθεῖσαν) νοητικὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγὼ τὸν τύπον μιᾶς θεμελιώδους ἀρχῆς, ταύτην δὲ θέτει ἔξ ἴσου ὑπεράνω τόσον τῆς θεωρητικῆς ὅσον καὶ τῆς πρακτικῆς θεωρίας περὶ ἐπιστήμης (ἐνῶ παρὰ Kant, ὡς ἐλέχθη μόνον ἡ φιλοσοφία τῆς ἠθικῆς εἶνε δυνατόν νὰ ἀρχίζῃ μὲ θεμελιώδη ἀρχήν). Καὶ οὕτω δὲν ἔχει πλέον ἀνάγκην ὁ Fichte νὰ ἀνατρέξῃ πρῶτον εἰς τὴν προφιλοσοφικὴν χρῆσιν τοῦ «κοινοῦ» Λόγου, διὰ νὰ εἶνε εἰς θέσιν νὰ συναρμολογήσῃ πρακτικὴν φιλοσοφίαν : Οὕτω τονίζει ὁ Fichte, προφανῶς στρεφόμενος ἐναντίον τοῦ Kant (π. χ. ἐναντίον τῶν λεγομένων εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τοῦ προλόγου τῆς Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου) τὰ ἑξῆς. «Ἡ πρόσκλησις ἡ ὁποία ἀπευθύνετο ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν εἰς τοὺς φιλοσόφους νὰ ἀποδείξωσι ὅτι ὁ Λόγος εἶνε πρακτικὸς, ἦτο... πολὺ δικαία. Τοιαύτη ἀπόδειξις εἶνε ἀνάγκη νὰ δοθῆ καὶ δι' αὐτὸν τὸν καθαρὸν Λόγον κατὰ τρόπον ἱκανοποιητικόν· οὔτε εἶνε ἐπιτετραμμένον νὰ ἀποπεμφθῆ οὗτος δι' ἀδικαιολογήτου ἀποφάσεως. Κατ' οὐδένα ἄλλον τρόπον εἶνε δυνατόν, εἰ μὴ διὰ τῆς ἀποδείξεως ὅτι ὁ Λόγος

οὔτε θεωρητικὸς εἶνε δυνατόν νὰ εἶνε εἰάν δὲν εἶνε καὶ πρακτικὸς, δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ὑπάρχη νοῦς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ εἰάν δὲν κέκτηται οὗτος καὶ πρακτικὴν ἱκανότητα ¹⁾».

Τί εἶνε δυνατόν νὰ ὠφεληθῶμεν ἐκ τῆς στενωτέρας ταύτης συνδέσεως τῆς θεωρητικῆς καὶ τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας, ὡς πρὸς τὴν πλέον συγκεκριμένην διαμόρφωσιν τῆς ἠθικῆς εἰς κοινωνικὴν ἠθικὴν, τῆς παιδαγωγικῆς εἰς κοινωνικὴν παιδαγωγικὴν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ ἰδέα περὶ ἀγωγῆς καὶ τὸ ἰδεῶδες τῆς μορφώσεως δὲν θὰ διάκεινται ἀπλῶς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὡς ξένα πρὸς ἄλληλα, τοῦτο ὑπεδείξαμεν ἤδη ἀνωτέρω, νῦν δὲ θὰ ἐκθέσωμεν κάπως λεπτομερέστερον. Τοῦτο πρᾶτοντες δὲν θὰ ἔχωμεν ἀνάγκην νὰ δώσωμεν τόσον εὐρείαν περίληψιν τῆς συνθέσεως τῶν μετὰ τῶν Kant· ἀρκεῖ μᾶλλον νὰ θέσωμεν εἰς τὸ κέντρον τὴν θεωρίαν περὶ τοῦ ἐγῶ καὶ νὰ καταδειχθῇ πῶς καθιστᾷ καταφανὲς τὸν μετασχηματισμὸν τῶν ἰδεοκρατικῶν συστημάτων. Θεωροῦντες ὅμως ἀκόμη μίαν φορὰν καὶ ἐν τῷ συνόλῳ των τὰ ἐνταῦθα περὶ Kant ἐκτεθέντα παρατηροῦμεν ὅτι ἐξ αὐτῶν φαίνεται προβάλλον πόρισμα ὄχι ὀλιγώτερον παράδοξον διὰ τὴν θεωρίαν περὶ τοῦ ἐγῶ, ἀπὸ ὅ,τι ἦτο διὰ τὴν περὶ ἀγωγῆς ἰδέαν καὶ διὰ τὸ ἰδεῶδες τῆς μορφώσεως. Ἡ θεωρία περὶ τοῦ ἐγῶ πρόκειται, ὡς ἐλέχθη προηγουμένως, νὰ ἀποτελέσῃ κεντρικὸν δεσμὸν ἐν τῷ ὁποίῳ θὰ καταλήγῃσι ὅλα τὰ νήματα τοῦ συστηματικῶς συνδεδεμένου συνόλου τῆς φιλοσοφίας. Τοιαύτη ὅμως ἀναφορὰ πρὸς ὅλα τὰ μέρη τοῦ συστήματος ἐμφανίζεται παρὰ Kant κυρίως μόνον

---

¹⁾ Fichte, Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre, Ἄπαντα Τομ. II, σελ. 264, πρὸβλ. σελ. 126/127. Ἡ πρακτικὴ ἱκανότης καθιστᾷ δυνατὴν καὶ τὴν θεωρητικὴν. Τὸ ὅτι ὅμως εἶνε δυνατόν νὰ νοηθῇ ἡ πρακτικὴ θεμελιώδης ἀρχὴ (τ. ἔ. ἡ πρακτικὴ διατύπωσις τῆς δι' ἀμφοτέρω τὰ μέρη τοῦ συστήματος ἀποφασιστικῆς ἀνωτάτης θεμελιώδους ἀρχῆς, τοῦτο ἀντιστρόφως, στηρίζεται εἰς τὸ ὅτι εἶνε δυνατόν νὰ νοηθῇ ἡ θεωρητικὴ θεμελιώδης ἀρχὴ. Τὰς διαφορὰς ἐν τῇ συνθέσει τοῦ συστήματος τοῦ (ὑπ' ἐμοῦ οὕτω καλουμένου) στατικοῦ Pluralismus παρὰ Kant, τοῦ δυναμικοῦ Pluralismus παρὰ Fichte, τοῦ δυναμικοῦ μονισμοῦ παρὰ Schelling καὶ Hegel, προσεπάθησα νὰ χαρακτηρίσω ἀπὸ ἄλλης ἀπόψεως εἰς τὴν μελέτην μου » Der Begriff des Nächsten als Grundbegriff einer Sozialphilosophie und Sozialpädagogik (ἐν τῷ περιοδικῷ Λόγῳ, Τομ. XVI. 1927 σελ. 287 ἕως 310).

ἐν σχέσει πρὸς δύο ἐννοίας αἱ ὁποῖαι πάντως εἶνε δυνατόν νὰ ἰσχύσωσιν ὡς ἐννοιαὶ περὶ τοῦ ἐγῶ, τῆς ἐννοίας τούτέστι τοῦ ἐνιαίου λόγου καὶ τῆς τοῦ πραγματικοῦ ἀνθρώπου. Καὶ αἱ δύο ὁμως κεῖνται ἔξω τοῦ ἐπιστημονικοῦ συστήματος τῆς καθαρᾶς φιλοσοφίας. Εἰς καὶ αὐτὸς λόγος ἀποτελεῖ βεβαίως κατὰ Kant τὸ ὄργανον πάσης φιλοσοφικῆς ἐνεργείας, ἀλλὰ δὲν ἀποτελεῖ τὴν βάσιν αὐτοῦ τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος. Ὁ Λόγος ὡς ἐνιαία «ἰκανότης» πρὸς θεωρητικὴν καὶ πρακτικὴν «χρησιμοποίησιν» αὐτῆς, δὲν εἶνε δυνατόν νὰ γίνῃ ἀφετηρία ἐνὸς συστήματος, διότι ἡ ἐνότης τῆς δὲν κατανοεῖται ἐννοιολογικῶς· προπορεύεται οἷονεὶ τοῦ συστήματος καὶ δὲν ἐμφανίζεται πλέον ἐν αὐτῷ. Παρόμοιον τι ἰσχύει καὶ διὰ τὴν ἐννοίαν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἀνθρώπος ἔνεκα τῆς ἠθικῆς αὐτοῦ ἀξιοπρεπείας, εἶνε ὁ μόνος «τελικὸς σκοπὸς» ἐν τῷ κόσμῳ καὶ ἄρα τὸ τελευταῖον σημεῖον ἀναφορᾶς ὄλων τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων, ἔφ' ὅσον δὲν ἀποτελοῦσι ταῦτα ἀπλῶς σχολικὰ ζητήματα ἀλλὰ λόγῳ τῆς ἰδιαζούσης αὐτοῦ φύσεως, (ἦν ὁ Kant ἀποκαλεῖ «ἐμπειρικὴν») μόνον ἔξω τοῦ συστήματος τῆς καθαρᾶς φιλοσοφίας εἶνε δυνατόν νὰ πραγματευθῇ τις περὶ αὐτοῦ. Ἡ ἐννοία τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶνε καθόλου ἀποφασιστικὴ καὶ διὰ τὴν σύνθεσιν τοῦ συστήματος, ἀλλὰ μόνον ἐκ τῶν ὑστέρων διὰ τὴν ἐφαρμογὴν ἐπὶ τοῦ πρακτικοῦ βίου τῶν διὰ τοῦ συστήματος—ἀποκτηθέντων πορισμάτων. Καὶ ἐνταῦθα ἄρα ἀποτελεῖ τὸ σύστημα οἷονεὶ τὸν συνδεδεικμένον κριτικὸν μεταξὺ ἐνὸς λόγου τὸν ὁποῖον ἡ καθαρὰ φιλοσοφία δὲν κατανοεῖ ἀκόμη καὶ τοῦ ἀνθρώπου τὸν ὁποῖον δὲν κατανοεῖ πλέον. Τὸ σύστημα ὑποδεικνύει τὸ πολὺ ἓνα τρόπον τοῦ πῶς εἶνε δυνατόν νὰ σχετισθῶσιν πρὸς ἀλλήλους ὁ ἀνθρώπος καὶ ὁ Λόγος, τὴν ἰδίαν των ὁμως ὑπαρξιν καὶ τὸν ἰδιάζοντα αὐτῶν χαρακτήρα δὲν καθιστᾷ τοῦτο φιλοσοφικῶς νοητόν. Ἐὰν βεβαίως εἶνε ὀρθὸν νὰ λέγωμεν ὅτι ἡ θεωρία περὶ τοῦ ἐγῶ ὀφείλει νὰ ἀποτελῇ κεντρικὸν καὶ οὐσιωδέστατον στοιχεῖον τῆς φιλοσοφίας τῆς ἀγωγῆς, θὰ πρέπει νὰ εἶνε δυνατόν νὰ εὗρωμεν παρὰ Kant καὶ ἄλλας ἐννοίας τοῦ ἐγῶ αἱ ὁποῖαι νὰ ἀποτελῶσιν οἷονεὶ τὸ μέσον πρὸς μετάβασιν ἀπὸ τοῦ Λόγου εἰς τὸν ἀνθρώπον, καὶ νὰ ὑποδεικνύωσιν ταῦτοχρόνως καὶ τὸ σημεῖον ἀφετηρίας διὰ νεώτερα συστήματα τῆς μετὰ τὸν Kant ἰδεοκρατίας καὶ διὰ τὰς μετ' αὐτοῦ συνδεδεμένας μεταβολὰς ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς ἀγωγῆς. Διὰ τὴν ἀναζήτησιν τῶν ἰδίων τούτων περὶ τοῦ ἐγῶ ἐννοιῶν ἀρκεῖ ὁ προσανατολισμὸς εἰς τὴν Κριτικὴν τοῦ καθαρῶς Λόγου τοῦ Kant.